

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Sinâ, *Hay b. Yakzân* (nşr. Ahmed Emîn), Kahire 1952; İbn Tufeyl, *Hay b. Yakzân* (nşr. A. N. Nader), Beyrut 1993; Şehâbeddin es-Sühreverdî, *Kışsatü'l-gurbetü'l-garbiyye* (nşr. H. Corbin, *Opera Metaphysica et Mystica II* içinde), Tahrân-Paris 1952, s. 273-297; a.e.: *Ruhun Yolculuğu* (trc. İsmail Yakıt, *Felsefe Arşivi*, sy. 26 içinde), İstanbul 1987, s. 213-226; M. Şerefeddin Yaltkaya, "Hayy İbni Yakzan Tercemesi", *Büyük Türk Filozof ve Tıp Ustadı İbn Sina: Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler*, İstanbul 1937, s. 52-88; A. M. Goichon, *Le récit de Hayy Ibn Yaqzân commenté par de textes d'Avicenne*, Paris 1959, s. 7-19; a.mlf., "Hayy b. Yakzân", *El²* (ing.), III, 330-334; Sartori, *Introduction*, II/1, s. 354-355; B. H. Siddîkî, "İbn Tufeyl" (trc. İlhan Kutluer), *İslâm Düşüncesi Tarihi* (haz. M. M. Şerif), İstanbul 1990, II, 147-161; İlhan Kutluer, "Hayy ve Kâmil: İki Otodidaktın Serüveni", *Akıl ve İtikad: Kelâm-Felsefe İlişkileri Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 1996, s. 109-146; Sami S. Hawî, "İbn Tufail's Hayy bin Yaqzân: Its Structure, Literary Aspects and Method", *IC, XLVII/3* (1973), s. 191-211; A. Adıvar, "İbn Tufeyl", *İA, V/2*, s. 829-831; Abdurrahman Bedevî, "Hayy b. Yakzân li'bni Tufeyl", *TI, I*, 211-212.

İLHAN KUTLUER – HASAN KÂTIPOĞLU

HAYÂ

(الحياة)

Kınanma endişesiyle kurallara aykırı davranmaktan kaçınma ve bunu sağlayan duygu için kullanılan ahlâk terimi.

Sözlükte "utanma, çekinme; tövbe, vazgeçiş" vb. anlamlara gelen hayâ kelimesi, ahlâk terimi olarak "nefsin çirkin davranışlardan rahatsız olup onları terketmesi" (Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "hyy" md.; *et-Ta'rifât*, "el-hayâ" md.); "kötü bir işin yapılmasından veya iyi bir işin terkedilmesinden dolayı insanın yüzünü kızartan sıkıntı" (Kâdî İyâz, I, 152) gibi değişik şekillerde açıklanmıştır. Arapça'da "kınama, yergi; onur kırıcı tutum ve davranış" mânalarına gelen âr kelimesi de (*Lisânü'l-Arab*, "ayr" md.; *Kâmus Tercümesi*, "ayr" md.) Türkçe'de genellikle hayânın eş anlamlısı olarak kullanılmaktadır.

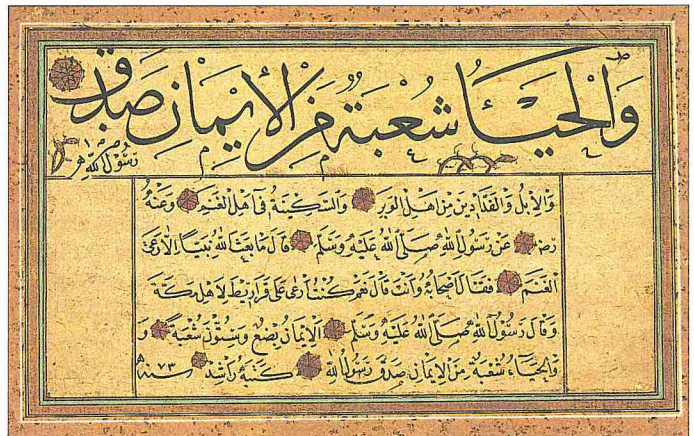
Kur'an-ı Kerim'de üç âyette hayâ kelimesinin türevleri geçmektedir. Kasas sûresinde, Hz. Şuayb'ın kızlarından birinin Hz. Mûsâ ile utanarak konuştuğu (28/25); Ahzâb sûresinde, bazı müslümanların Resûl-i Ekrem'i uygunsuz zamanlar-

da rahatsız ettikleri, fakat onun hayâsından dolayı bu rahatsızlığını ifade edemediği, ancak Allah'ın gerçeği bildirmekten hayâ etmeyeceği (33/53) belirtilmekte; başka bir âyette ise müşriklerin Kur'an'da arı, karınca, sinek gibi küçük yaratıkların örnek olarak gösterilmesinin fesahatle bağdaşmadığı yolundaki iddialarına karşı, "Şüphesiz Allah -gerçeği açıklamak için- sivri sineği ve onun da ötesinde bir varlığı misal getirmekten hayâ duymaz" şeklinde cevap verilmektedir (el-Bakara 2/26). İslâm âlimleri, bu âyeti ve aynı yöndeki hadisleri (bk. Wensinck, *el-Mu'cem*, "hyy" md.) delil göstererek hayâ kavramının Allah hakkında kullanılabileceğini, ancak bu durumda kelimenin beşerî duyguları ifade eden "utanma, sıklma" gibi anlamlarda değil "kötü ve çirkin bir işi yapmayı zâtına lâyük görmeme, daima iyi olanı yapma" şeklinde anlaşılması gerektiğini belirtmişlerdir (meselâ bk. Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "hyy" md.; Zemahşerî, I, 263; Fahreddin er-Râzî, II, 132). A'râf sûresinin 26. âyetinde geçen "libâsü't-takvâ" sözü de hemen bütün müfessirlerce insanın yaratılıştan sahip olduğu, onun ruhunu bezeyip ahlâkını koruyan hayâ şeklinde yorumlanmıştır.

Hadislerde hayâ kelimesiyle birlikte çeşitli türevleri de geçmektedir. Buna göre, "Hayâ bütününü hayırdır" (*Müsned*, V, 426, 427; Müslim, "İmân", 61); "Hayâ sadece iyilik getirir" (Buhârî, "Edeb", 77; Müslim, "İmân", 60); "Dört haslet peygamberlerin sünnetindendir: Hayâ, güzel koku sürünmek, misvak kullanmak ve evlenmek" (*Müsned*, V, 421; Tirmizî, "Nikâh", 1). Kendisinin de yüksek bir hayâ duygusu taşıdığı (Buhârî, "Tefsîr", 33/8), evinde edebiyetle oturan bir genç kızıdan daha hayâlı olduğu (Buhârî, "Edeb", 73, 77; Müslim, "Fezâ'il", 67) bildirilen Resûl-i Ekrem, aynı fazilete sahip olmasın-

dan dolayı Hz. Osman'a özel bir değer vermiş; kendisini ziyarete gelen Ebû Bekir ve Ömer'i rahat bir vaziyette karşıladığı halde Osman geldiğinde hemen derlenip toparlanmış; bunun sebebi sorulduğunda ise, "Meleklerin bile hayâ ettiği insandan benim hayâ etmemem doğru olmaz" demiştir (*Müsned*, I, 71; VI, 62, 155, 288; Müslim, "Fezâ'ilü's-şahâbe", 26). Hemen bütün ilgili kaynaklarda yer alan, "Hayâ imandandır" anlamındaki hadis (Buhârî, "İmân", 16; "Edeb", 77; Müslim, "İmân", 57-59) İslâm toplumlarında bir özdeyiş haline gelmiştir. Bilhassa, "Her dinin bir ahlâkı vardır; İslâm'ın ahlâkı da hayâdır" meâlindeki hadis (İbn Mâce, "Zühd", 17; *el-Muvaṭṭa'*, "Hüsnu'l-hulk", 9), hayânın müslümanların en belirleyici ahlâkî nitelikleri ve değer ölçüleri arasında yer almasına vesile olmuştur. "Eğer utanmıyorsan istediğini yapabilirsin" hadisi de (Buhârî, "Enbiyâ", 54, "Edeb", 78; Ebû Dâvûd, "Edeb", 6) tarih boyunca İslâm toplumlarının ahlâk zihniyeti ve terbiyesinin karakterini belirleyen bir etki doğurmuştur. Kaynaklarda bu hadis iki şekilde yorumlanmış olup İbnü'l-Esir bunları şöyle açıklar: a) Ayıplanmaktan kaygı duymuyor, utanmıyorsan artık seni kötülükten alıkoyacak bir güç kalmamış demektir; içinden ne geçiyorsa yapabilirsin. Buna göre hadis bir tenkit ve tehdit anlamı taşımakta, hayânın kötülükten alıkoyan ahlâkî işlevinin önemine işaret etmektedir. b) Hayâ duygusunu kaybetmediğinden, yapacağın işin doğruluğundan ve utanılacak bir şey olmadığından emin isen bu ölçüler içinde dilediğini yapabilirsin. Bu yoruma göre hadiste utanç duyulmayan işlerin iyi ve yapılabilir olduğuna dair bir işaret ve izin vardır (*en-Nihâye*, "hyy" md.). Mâverî bu ikinci yorumu, "kelâmın mânalarını anlamaktan âciz olanların vehmi" sayarak

Hayâya dair bir hadis ihtiva eden sülûs-nesih kıta (İÜ Ktp., İbnülemin, nr. 113-86)

birinci görüşü tercih eder (*Edebü'd-dün-yâ ve'd-dîn*, s. 241).

Edebî-ahlâkî mahiyetteki eserlerin göz-de konularından birini de hayâ erdemi oluşturmuş, bu eserlerde âyetler ve hadisler yanında ünlü şairler, edipler ve hakîmlerden ilgi çekici örnekler verilerek hayânın önemi anlatılmıştır (meselâ bk. İbn Kuteybe, I, 279-280; İbn Abdürabbih, II, 413-415; İbn Abdülber, I, 589-593). Mâverîdî, geleneksel İslâm ahlâkının en önemli kaynaklarından olan *Edebü'd-dün-yâ ve'd-dîn* adlı eserinde, Arap İslâm kültüründe büyük yeri olan mürüvvetin "açıktan yapıldığında hayâ duyulan bir işi gizli olarak da yapmamak" şeklindeki bir tanımını aktardıktan sonra kötü olabileceğinden şüphe edilen şeylerden ancak hayâ sayesinde uzak kalılabileceğini belirtir (s. 315). İnsanlardaki iyilik ve kötülüğün bazı alâmetleri bulunduğunu kaydeden Mâverîdî iyilik alâmetlerini ar ve hayâ, kötülük alâmetlerini de arsızlık ve hayâsızlık şeklinde gösterir. Hayânın ahlâkî koruma işlevini de şöyle ifade eder: "Hayâdan mahrum olmuş insanı artık kötülükten alıkoyacak, haramdan uzaklaştıracak bir engel kalmaz; bu kişi dilediğini yapar, istediği gibi yaşar" (a.g.e., s. 241).

Bazı felsefî eserler, hayânın iffet erdeminden doğan tâlî bir fazilet olduğunu belirtmekle yetinirken (meselâ bk. İbn Miskeveyh, s. 41) tasavvuf literatüründe bu fazilete büyük önem verilmiştir. Ebû Süleyman ed-Dârânî, insanların genellikle dört sebepten dolayı iyi işler yaptıklarını belirterek bunları havf, recâ, tâzim ve hayâ şeklinde sıraladıktan sonra en üstün amelin hayânın tesiriyle yapılan amel olduğunu ifade eder. Çünkü bu şekilde davranan kişi her durumda Allah'ın kendisini gördüğünü bilir (Sühreverdî, V, 244). İlk mutasavvıflardan Hâris el-Muhâsibî, "kalbin sereserpe hareket etmekten sakınıp çekinmesi", "Allah'ın hoşlanmadığı her türlü kötü huydan arınmak" (*el-Veşâyâ*, s. 316), "temiz tabiatın iyilere de kötülere de faydası olan bir işlevi" (er-

Rî'âye li-hukûkullâh, s. 280, 281) şeklinde tarif ettiği hayânın riya ile karışma tehlikesi üzerinde önemle durmuş, bu titizlik daha sonraki mutasavvıflarca da sürdürülmüştür (meselâ bk. Gazzâlî, III, 320-321).

Kaynaklarda, hayânın Allah'tan utanma ve insanlardan utanma şeklinde iki çeşidinden söz edilir; bazı eserlerde buna bir de insanın kendi kişiliğinden hayâ etmesi eklenir (*et-Ta'rîfât*, "el-hayâ" md.; İbn Hibbân, s. 56; Mâverîdî, s. 242). Cürcânî bunlardan ilkinin psikolojik (nefsânî), ikincisini de imânî hayâ diye anar. "Allah'tan hakkıyla hayâ ediniz" buyruğu ile başlayan bir hadiste bunun için insanın duyu organlarını, aklını ve bedenini günahlardan koruması, âhireti isteyerek dünyanın geçici zinetlerini terketmesi gerektiği ifade edilir (*Müşned*, I, 387; Tirmizî, "Kıyâmet", 24). Daha çok tasavvufta Allah'tan hayâ konusu özel bir ehemmiyet taşır. Hâce Abdullah el-Herevî, seçkinler zümresi dediği tasavvuf ehlince takip edilen yolun ilk mertebelerinden saydığı bu anlamdaki hayânın üç derecesinden bahseder: Kulun Allah tarafından görülmekte olduğu bilincinden kaynaklanan hayâ, Allah'a yakınlık halindeki tefekkürden doğan hayâ, hazret makamını müşahade eden doğan hayâ. İlk merhalede kul mücâhedenin meşakkatine katlanmayı, belâlardan şikâyet etmemeyi öğrenir; ikinci merhalede sevgide sebat gösterir, Hak ile ünsiyet kurup halktan ilişkiyi keser; üçüncü merhalede ise hayâ ile heybet birleşir, Allah ile kul arasında ayrılık ortadan kalkar (Beaurecueil, s. 242-243).

Felsefe kültüründen de yararlanarak hayâ konusunda psikolojik ve ahlâkî tahliller yapan Gazzâlî'ye göre çocukta temyiz melekesinin ilk alâmetlerinden biri hayâ duygusunun belirmesidir. Çocuğun mahcubiyet duyup bazı fiilleri terketmesi onda akıl ışığının parlamaya başladığının göstergesidir. Böylece çocuk, kendi muhakemesiyle bazı şeyleri çirkin görme ve onları yapmaktan çekinmeye baş-

lar. Gazzâlî, bu noktadan itibaren çocuğun eğitimiyle ilgilenmenin önemini belirterek bu eğitime yemek ve sofrâ âdâbıyla başlanmasını tavsiye eder (*İhyâ*, III, 72). Mâverîdî çocukta gözlenen hayâyı, onun tabiatındaki samimiyetten kaynaklanması sebebiyle büyüklerin riya ihtimali taşıyan hayâsından daha değerli sayar (*Edebü'd-dün-yâ ve'd-dîn*, s. 342). Hayâ ile akıl arasında ilişki kurma ve böylece hayâyı sadece bir duygu değil aynı zamanda bir düşünme ve muhakeme ürünü olarak değerlendirme temayülü Gazzâlî'den başka âlimlerde de görülür (meselâ bk. İbn Hibbân, s. 56, 58). Bu durum, İslâmî düşüncede aklın hem bir zihnî aydınlanma hem de ahlâkî aydınlanma aracı olarak düşünülmesinden kaynaklanır.

BİBLİYOGRAFYA :

- Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "hyy" md.; a.mlf., *ez-Zerî'a ilâ mekârimi's-şerî'a*, Kahire 1405/1985, s. 288-290; İbnü'l-Esir, *en-Nihâye*, "hyy" md.; *Lisânü'l-'Arab*, "ayr" md.; *et-Ta'rîfât*, "el-hayâ" md.; *Kâmus Tercümesi*, "ayr" md.; Wensinck, *el-Mu'cem*, "hyy" md.; M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "hyy" md.; *el-Muvaṭṭa'*, "Hüsnü'l-hulk", 9; *Müşned*, I, 71, 387; V, 421, 426, 427; VI, 62, 155, 288; Buhârî, "İmân", 16, "Tefsîr", 33/8, "Enbiyâ", 54, "Edeb", 73, 77, 78; Müslim, "İmân", 57-61, "Fezâ'il", 67, "Fezâ'ilü's-şahâbe", 26; İbn Mâce, "Züh'd", 17; Ebû Dâvûd, "Edeb", 6; Tirmizî, "Nikâh", 1, "Kıyâmet", 24; İbn Kuteybe, *Üyûnü'l-aḥbâr*, I, 279-281; Hâris el-Muhâsibî, *er-Rî'âye li-hukûkullâh* (nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ), Beyrut 1405/1985, s. 279-283; a.mlf., *el-Veşâyâ*, Beyrut 1406/1986, s. 316; İbn Hibbân, *Ravzatü'l-'ukalâ' ve nüzhetü'l-fuzalâ'*, Beyrut 1397/1977, s. 56-59; İbn Abdürabbih, *el-İkḍü'l-ferîd*, II, 413-415; İbn Abdülber, *Behcetü'l-mecâlis* (nşr. M. Mürsî), Kahire 1962, I, 589-593; İbn Miskeveyh, *Tehzîbü'l-aḥlâk*, Beyrut 1398, s. 41; Mâverîdî, *Edebü'd-dün-yâ ve'd-dîn*, Beyrut 1978, s. 240-244, 315, 338, 342; Zemahşerî, *el-Keş-şâf* (Kahire), I, 263; Kādî İyâz, *eş-Şifâ'*, I, 152-154; Gazzâlî, *İhyâ* (Beyrut), I, 5, 75, 137, 162-163; III, 11-12, 55, 72, 152-153, 320-321; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtiḥü'l-ğayb*, II, 132; Sühreverdî, *'Avârifü'l-ma'ârif* (Gazzâlî, *İhyâ*) [Beyrut] içinde), V, 244; S. de Laugier de Beaurecueil, *Khwāja 'Abdullâh Ansârî*, Beyrouth, ts., s. 242-243.

MUSTAFA ÇAĞRICI